

ПРЕПОЗИТИВНІ ЕЛЕМЕНТИ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ : КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ ЇХ СТАТУСУ

У статті проаналізовано морфемний статус префіксоїдів, описано визначальні особливості морфем перехідного типу порівняно з кореневими та афіксальними морфемами.

Ключові слова: коренева морфема, афікс, афіксоїд, префікс, префіксоїд, препозитивний елемент, морфемні перехідного типу.

Михайло Андрійович Жовтобрюх і сучасна українська лінгвістика:
[зб. матер. всеукр. наук. конф.; Черкаси, 10–11 листопада, 2005 / редкол.:
Г.І.Мартінова (відп.ред) та ін.]. – Черкаси: Брама-Україна, 2006. –
С.140-146.

Унаслідок посилення міжмовного взаємовпливу та взаємообміну не тільки лексичними одиницями, але й словотвірними моделями, активізувалося використання інтернаціональних лексичних одиниць та інтернаціональних морфем у сучасній українській літературній мові. Серед них виокремлюються слова з міжнародними терміноелементами, що стоять у препозиції (*авіа-, агро-, гідро-, дендро-, кіно-, психо-, рентгено-, синхро-, термо-, техно-, фото-* тощо).

На сьогодні у науковців немає ще єдиної думки щодо визначення статусу цих компонентів. Їх називають префіксоїдами (К.Городенська), відносно вільними (відносно зв'язаними) морфемами (О.Кубрякова), префіксованими основами (М.Шанський), зв'язаними опорними компонентами (В.Лопатін), афіксами (В.Лотте), препозитивними блоками (В.Акуленко), міжнародними терміноелементами (В.Григор'єв), основами складних слів (Н.Клименко).

Препозитивні елементи іншомовного походження близькі до префіксів позиційно (мають чітко визначену позицію у слові) та функціонально (виконують словотвірну функцію, поєднуються з вільними основами і становлять словотворчі ресурси мови). Але препозитивні елементи і префікси не тотожні за семантикою, бо префіксам властиве узагальнено-абстрактне значення, а препозитивні елементи називають предмети (*геліо-* „сонце”; *дендро-* „дерево”; *остео-* „кістка”); живі організми (*орніто-* „птиця”; *фіто-* „рослина”; *ентомо-* „комаха”); явища (*сейсмо-* „землетрус”; *піро-* „вогонь”; *анемо-* „вітер”); речовину чи матеріал (*гідро-* „вода”; *феро-* „залізо”; *гемо-* „кров”); кількість (*гекса-* „шість”; *кіло-* „тисяча”; *мега-* „мільйон”); ознаку (*орто-* „прямий”, „правильний”; *стено-* „скорочений”, „обмежений”; *мезо-* „середній”) тощо.

Важливим є визначення таких положень, які заперечують ідентичність префіксів і препозитивних елементів. К.Городенська визначає три важливі аспекти, які дають підстави твердити, що похідні з зазначеними препозитивними елементами іншомовного походження становлять особливий спосіб творення не тотожний префіксальному. По-перше, через конкретний характер значень препозитивні елементи іншомовного походження не можуть мати статус префіксів. По-друге, вони мають в українській мові кореляти або співвідносні слова. Це – самостійні слова, що утворилися шляхом усічення первинної основи (пор. *відеомагнітофон* > *відео*, *автомобіль* > *авто* і т.ін.), кореневі морфеми самостійно існуючих слів (пор. *електро-* — *електрик*, *мега-* — *мегатерій*). По-третє, препозитивні елементи іншомовного походження і префікси не збігаються повністю за структурно-комбінаторною ознакою: препозитивна позиція для іншомовних одиниць на відміну від префіксів не є фіксованою, оскільки вони можуть виступати і в постпозиції (пор. *антропоїд* і *пітекантрон*, *метрампер* і *спектрометр*, *філологія* і *бібліофіл* та ін.) [2, 39].

Про слабкий рівень десемантизації препозитивних іншомовних основ свідчить те, що багато запозичених і питомих афіксоїдних основ

співвідносяться у мові в тому самому значенні: *водо-*, *аква-*, *гідро-*, *ватер-*; *життє-*, *біо-*; *тепло-*, *термо-*; *сонце-*, *геліо-*; *пис-*, *граф-*. Вони відрізняються здебільшого сферою функціонування. Афіксоїди-запозичені основи — це переважно терміни, які використовуються у науковому стилі.

У сучасній лінгвістичній літературі афіксоїд (від гр. вигляд, сорт, тип, вид) визначають як проміжну морфему, частину складного або складноскороченого слова, здебільшого співвідносна з повнозначним словом чи основою, яка повторюється з тим самим значенням у ряді слів і наближається за словотворчими функціями до афіксів [12, 37-38]; чи як компонент складного або складноскороченого слова, що повторюється з тим самим значенням у ряді слів і наближається за своєю словотвірною функцією (здатністю утворювати нові слова з тим самим компонентом) до афіксу [7, 26]; чи як значущі частини слова афіксоїди спостерігаються лише в межах складних слів і тільки в якості морфем, що однаково можуть вживатися і в ролі службових, і в ролі кореневих [14, 91]. На думку Н.Клименко, поняття афіксоїда поширюється на компоненти складних похідних, що здатні утворювати однотипні ряди слів, але не зазнали ні часткової, ні повної десемантизації, тобто фактично є коренями [3, 31].

Між афіксацією і композицією не завжди можна провести чітку межу. З погляду синхронії між цими способами словотворення існують суттєві розбіжності: в основі афіксації лежить однослівне утворення, тоді як при основоскладанні основні конструкції як мінімум двоконпонентні. Виникає питання, яка конструкція характерна для афіксоїдів. Двоїстий характер препозитивних іншомовних одиниць дозволяє визначити їх як морфемі перехідного типу (внаслідок часткової десемантизації вони віддалилися від кореневих морфем, але ще не набули всіх ознак афіксів).

Ступінь втрати семантики в іншомовних елементів різний: слабо десемантизувалися елементи з конкретно-предметним і процесуальним значенням. У переважній більшості препозитивні елементи іншомовного походження, що майже не втратили кореневого статусу, можуть входити у

різні парадигматичні відношення: полісемічні (*авіа-* > „*авіаційний*”, „*повітряний*”; *авто-* > „*автомобільний*”, „*автоматичний*”, „*самохідний*”, „*власний*”), синонімічні (*дека-* і *деци-* > „*десять*”; *нефро-* і *уро-* > „*нирка*”; *агро-* і *гео-* > „*земля*”), антонімічні (*кріо-* „*холод, мороз*” – *піро-* „*вогонь*”), омонімічні (*радіо-* „*відношення до радіо, пов’язаний з радіо*”; *радіо-* „*відношення до радіо, радіоактивний*”), паронімічні (*кардіо-* „*той, що стосується серця*”; *каріо-* „*той, що стосується ядра клітини*”) [4, 64].

Загалом слід відмітити два основні підходи, що існують у сучасній лінгвістиці щодо визначення словотвірної конструкції, характерної для утворень з афіксоїдними компонентами:

1) визначення афіксоїдів як складників композитів, але з урахуванням їх специфічних особливостей (Н.Клименко, М. Шанський).

2) точка зору, згідно з якою утворення з афіксоїдами розглядаються як окрема доволі стійка система у словотворенні, що існує паралельно зі словоскладанням та афіксацією (К.Городенська, М.Степанова).

Останнім часом намітилися два різні підходи до визначення статусу іншомовних препозитивних одиниць – якісний і кількісний. Перший характеризується тим, що при встановленні статусу цих одиниць враховуються їх семантичні й функціональні особливості. Другий підхід ґрунтується на точних кількісних підрахунках похідних з тими або тими елементами (широко розробляється російськими лінгвістами на матеріалі англійської мови).

Вивчення структур з афіксоїдами свідчить, що принцип виділення морфем проміжного типу, який базується лише на кількісних критеріях, не можна вважати визначальним, бо при цьому не з’ясовується семантика, а для визначення статусу морфеми суттєвими є не стільки кількісні показники, скільки якісні ознаки, тобто значеннєвий аспект.

До формальних ознак префіксоїдів відноситься зовнішнє оформлення слів, що мають у своєму складі ці морфеми, а саме: препозитивне положення,

здатність безпосередньо приєднуватися до твірних основ, сполучуваність із кількома основами, здатність функціонувати в якості самостійного слова.

Цікаву думку висловлює Н.Янко-Триницька: «Якщо подібні компоненти трапляються у вигляді самостійних слів або навіть у вигляді зв'язаних афіксами коренів у простих словах, то ми маємо право визнавати ці компоненти коренями складних слів» [15, 356]. Але цей спосіб розмежування кореневих і афіксальних морфем є більш прийнятним для аналізу національних, а не інтернаціональних компонентів.

Функціональна основа розмежування складних та афіксоїдних слів передбачає вирішення питання про морфемний статус афіксоїдів. Як відзначає О.Кубрякова, вирішальним у визначенні статусу того чи того компонента є критерій функціональний, що базується на аналізі «реального призначення морфеми і її близькості до «чистих» дериваційних морфем» [5, 97].

Афіксоїдні основи збільшують аглютинативні тенденції (спосіб утворення похідних слів додаванням до кореня однозначних афіксів) у мові: *автограф* > *радіоавтограф*, *аеронавігація* > *радіоаеронавігація*. Якщо така основа навідає третю, зрідка четверту позицію у слові, то вона набуває ознак аглютинативного компонента, який стандартно й однозначно вживається у композитах [12, 38].

Препозитивні компоненти іншомовного походження поєднуються переважно з іншими подібними компонентами або із запозиченими основами. З питомими основами вони поєднуються рідше (пор. *біоакустика*, *біогідроакустика*, *біографія*, *біобібліографія* тощо; з національними основами зафіксовані слова *біопаливо*, *біострум*).

Функціональна сутність афіксоїдів відображена в самому визначенні — це функціональна тотожність з афіксами. Якщо розуміти під функціональною тотожністю з афіксами здатність утворювати типові ряди слів з однаковим значенням, то можна звести функціональну характеристику афіксоїдів до аналізу їх словотвірної активності. Здатність утворювати однотипні ряди слів

у іншомовних препозитивних елементів неоднакова і цілком залежить від характеру їх значення. Конкретно-предметний (*ангіо-, андро-, аудіо-, гео-, геронто-, космо-, ото-, хромато-, цито-* тощо) і процесуальний (*гіро-, гетеро-, крипто-, пери-, транс-, уні-* тощо) характер значень препозитивних компонентів іншомовного походження через несумісність з кількісно-оцінним характером безумовних префіксів обмежує їх участь у формуванні словотвірних рядів слів. Але не тільки афікси, а й інші компоненти складних слів можуть виконувати одну й ту ж функцію — позначати ряд однотипних явищ. Тому здатність до утворення типових рядів слів не можна визнати надійною ознакою, що дозволяє відрізнити компонент складного слова від афіксоїда.

Вказівка на семантичну близькість слів із префіксоїдами до префіксальних слів, з одного боку, і до словосполучень, з іншого, свідчить про подвійну дериваційну функцію префіксоїдів, але не полегшує визначення їх статусу [9, 73].

Стосовно семантичної характеристики афіксоїдів слід виділити дві ознаки: по-перше, втрату конкретного лексичного значення, по-друге, набуття нового, більш узагальненого.

Питання визначення ступеня втрати або набуття нового значення компонентом похідного утворення донедавна залишалося відкритим. Рішення запропонував В.Головін, який вказував на втрату префіксальним похідним можливості розгортання в еквівалентне за структурою словосполучення внаслідок набуття одним із компонентів цього похідного нової дериваційної функції[1, 190]. Прийом розгортання в мотивувальне словосполучення не вимагає конкретизації з точки зору того, як саме було утворене нове слово – на базі словосполучення чи за моделлю (пор. *авіабомба* > *авіаційна бомба*, далі за аналогією *авіабаза, авіамодель, авіамоделист, авіадесант, авіатранспорт, авіаконструктор* тощо). На цьому наголошувала і Н.Клименко: «Специфіка складних слів полягає в тому, що в

їх структурі є елементи, які відображають компоненти еквівалентного словосполучення» [3, 113].

Отже, складне слово повинно розгортатися в еквівалентне за структурою і семантикою словосполучення; послаблення здатності до розгортання свідчить про набуття компонентом складного утворення ознак афікса, тобто він стає афікоїдом. Якщо складне слово не можна співвіднести з мотивувальним його словосполученням, це свідчить про творення цього слова за аналогією (готовою моделлю). Процес творення нових слів за аналогією свідчить про наявність проміжної стадії на шляху перетворення кореневої морфеми в афіксальну.

Стає зрозумілим, що встановлення складу афіксоїдів без сформульованих критеріїв їх виділення з урахуванням структурних, семантичних та функціональних характеристик у мові та мовленні не можливе.

О.Кубрякова розробила такі аспекти кваліфікації префіксоїдів:

- **теоретичний**, пов'язаний з можливістю або неможливістю виділяти серед препозитивних морфем, що беруть участь в актах словотворення, будь-які класи морфем, відмінні за своїми дериваційними (але не структурними) особливостями від власне префіксів і коренів;
- **термінологічний**, пов'язаний з потребою дати окремі найменування об'єктивно встановленим одиницям;
- **практичний**, що стосується питання доцільності чи недоцільності застосування запропонованих класифікацій у конкретному дослідженні дериваційних систем окремих мов[6, 90-102].

Для поступового перетворення кореневої морфеми в афікс поряд з частим вживанням її в якості першого або другого компонента складного слова необхідні такі умови, як здатність морфеми виражати одне і теж значення в поєднанні зі словами певного семантичного класу, послаблення лексичного значення і здатність передавати певне абстрактне значення.

Отже, питання про афіксоїди в науковій літературі розглядається у двох напрямках: до них відносять кореневі морфеми, які виявляють продуктивність (частотність, серійність), і кореневі морфеми, що змінили свою природу і зазнали семантичної мутації. Якщо визнати афіксоїди продуктом регулярного словоскладання, то слід встановити межу, яка б дозволила відділити кореневу морфему від афіксоїда, тобто показати, в який момент і якою мірою відбувається перехід кількості в якість. Науковці, які застосовують квантитативні методи дослідження, враховують семантику морфеми, тим самим не визнають якісної різниці між значенням кореневої і службової морфеми.

Семантична своєрідність запозичених і питомих афіксоїдних основ настільки значуща, що морфема проміжного типу може і повинна характеризуватися як одиниця не тільки регулярна і продуктивна, а й значеннєва, що засвідчить існування нерегулярних і навіть унікальних афіксоїдів. Отже відносно семантичного кількісний критерій виступає як допоміжний і додатковий.

Остаточне визначення статусу препозитивних інтернаціональних компонентів повинно поєднувати у собі семантичну, функціональну, формальну і кількісну характеристики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Головин В.Г. Префиксоиды имён прилагательных// Исследования по русскому и славянскому языкознанию. Труды Самаркандского гос. ун-та.—Самарканд,1976.—Вып.299.—С.190.
2. Городенська К.Г. Префікси і префіксоїди в українській мові// Мовознавство.—1986.—№ 1.—С.36-41.
3. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові.—К.: Наукова думка, 1984.

4. Кочан М.І. Слова з міжнародними терміноелементами в сучасній українській літературній мові // Мовознавство.—1998.—№ 6.—С.62—66.
5. Кубрякова Е.С. Об относительно связанных (относительно свободных) морфемах языка// Вопросы языкознания.—1964.—№1.—С.97.
6. Кубрякова Е.С., Алейников П.А., Марина В.Г. Типы первых компонентов словообразовательных конструкций как классы размытых множеств //Аффиксоиды, полуаффиксоиды и аффиксы в научном стиле и литературной норме.—Владивосток: ДВНЦ АН СССР,1980.—С.90—102.
7. Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфемика: Проблемы и принципы описания.—М.: Наука,1977.—315с.
8. Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминоэлементов.—М.:Наука, 1982.—С.108—136.
9. Образование употребительных слов русского языка/Под ред. Л.Н.Засориной.—М.: Русский язык, 1979.—240 с.
- 10.Русский язык. Энциклопедия.—М.:Советская энциклопедия, 1979.—С.26—27.
- 11.Степанова М.Д. О соотношении словосложения и словопроизводства (проблема «полуаффиксации»)//Полуаффиксация в терминологии и литературной норме.—Владивосток, 1986.—С.156—170.
- 12.Українська мова. Енциклопедія.—К., 2000.—750 с.
- 13.Шанский Н.М. Аффиксоиды в словообразовательной системе современного русского литературного языка// Исследования по современному русскому языку.—М.: Изд-во МГУ, 1970.—С.257—271.
- 14.Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию.—М.,1968.—310с.
- 15.Янко-Триницкая Н.А. Словообразование в современном русском языке.—М.: Изд.«Индрик»,2001.- 504 с.